

1. PRAVOPISNÉ SYSTÉMY ČEŠTINY

Starší české texty jsou napsány jiným pravopisem než novočeské texty. V zásadě můžeme odlišovat několik pravopisných systémů:

1.1 Tzv. primitivní (nebo také jednoduchý) pravopis

Šlo o neustálený způsob zápisu nejstarších dokladů českých slov a některých památek vzniklých před rokem 1300 – reprezentují ho zejména tzv. bohemika a nejstarší souvislé věty / texty, jako např. přípisek k tzv. listině kapituly litoměřické nebo *Slovo do světa stvořenie*, ve kterých se však již objevují některé spřežky).

Jeho charakteristika v *Novém encyklopedickém slovníku*

<https://www.czechency.org/slovník/PRIMITIVN%C3%8D%20PRAVOPIS>

1.2 Spřežkový pravopis

Objevil se zároveň se začátky českého písemnictví po roce 1300.

Pravopisný systém, ve kterém se specifické české fonémy, pro něž nemá latina zvláštní grafémy, označují spřežkou, tzn. kombinací dvou, popř. tří (výjimečně čtyř) latinských písmen.

Jeho charakteristika v *Novém encyklopedickém slovníku*

<https://www.czechency.org/slovník/search?action=listpub&search=Sp%C5%99e%C5%BEko v%C3%BD+pravopis>

Tradičně se dělí na dva typy:

1.2.1 Starší spřežkový pravopis

Byl použit pouze ve zlomcích nejstarších dochovaných staročeských legend a nejstarších zlomcích Alexandreidy.

Typickým znakem staršího spřežkového pravopisu je důsledné rozlišování ostrých a tupých sykavek, jak ukazují první dva levé sloupce v následující tabulce (tj. odlišování alofonů /s/ × /š/, /z/ × /ž/, /c/ × /č/):¹

/s/ jako <zz>	/š/ jako <ff> / <f>	/j/ jako <g> a <y>	/k/ obvykle <c>, někdy <k>
/z/ jako <z>	/ž/ jako <s> / <f>	/ř/ jako <rs> / <rf>, výjimečně <rz>	/v/ jako <w>
/c/ jako <cz>	/č/ jako <chz>		

1.2.2 Mladší spřežkový pravopis

¹ Závorky signalizují následující fenomény: /fonémy/, [fóny] / [alofony], <grafémy>.

Formoval se od začátku 14. stol. paralelně se starším spřežkovým pravopisem; ustálil se až na počátku 15. století. Byl nedůsledný a variabilní, v lecčem uchovával rysy „primitivního“ pravopisu.

Doznal poměrně hojného rozšíření, dokonce byl pravopisným systémem prvních tisků; zčásti byl přejet do polštiny.

V označování sykavek reflektoval asimilaci znělosti, jak ukazuje následující tabulka.

/s/ jako <s>, <ʃ>	/š/ jako <ʃf>, ale také jako <s>, <ʃ>
/z/ jako <z>	/ž/ jako <zz>, ale také jako <z>
/c/ jako <cz>, ale také jako <c>	/č/ jako <czz>
/ř/ jako <rʃ>, ale také jako rs nebo <rz>	

K jeho typickým vlastnostem patřilo, že jistá písmena nebo jejich kombinace písmen mohla mít různou hodnotu, a tudíž jisté fonémy mohly být zaznamenány vícero způsoby

<s>, <ʃ> [s], [š] *fama, hruška* = *sama, hruška*
 <ss>, <ʃf> [s], [š] *nebeffa, maff* = *nebesa, máš*

1.3 Diakritický pravopis

Jeho návrh byl obsažen v anonymním traktátu *Orthographia bohemica (Pravopis český)*, který zřejmě vznikl kolem roku 1411 a jehož autorem byl patrně Jan Hus.

Pro označení staročeských fonémů, jež neměly odpovídající latinské grafémy, se mělo užívat příbuzného latinského písmena rozšířeného o rozlišovací (diakritické) znaménko. V traktátu byly uvedeny dva typy rozlišovacích znamének (tento způsob se ovšem příležitostně objevoval i dříve):

a) Znaménko pro označení měkkosti – *punctus rotundus*, tj. tečka (*nábodeničko krátké* – tento termín je ovšem pozdní, v traktátu se nevyskytuje). Později se z něj v češtině vyvinul háček: <č>, <ḍ>, <ň> apod. Jediný případ, kdy tečka v diakritickém pravopise označovala tvrdou souhlásku, bylo tvrdé [ḷ], zapisované jako <ḷ>.

b) Znaménko pro označení délky – *gracilis virgula*, tj. čárka (*nábodeničko dlúhé* – tento termín je ovšem pozdní, v traktátu se nevyskytuje); užívala se pro označení kvantity.

Jeho charakteristika v *Novém encyklopedickém slovníku*

<https://www.czechency.org/slovník/DIAKRITICK%C3%9D%20PRAVOPIS>

1.4 Tzv. bratrský (tiskařský) pravopis

Jeho návrh se objevil v první české gramatice *Grammatika česká* (1533), v průběhu 16. a 17. stol. pak prošel drobnými změnami. Ve vzorové podobě se ustálil v tiscích Jednoty bratrské. Užíval se především v úzu tiskařském, v pravopisném úzu písařském dále panovala dřívější nejednotnost.

Bratrský pravopis byl svou povahou kompromisní (hybridní) – obsahoval jak prvky pravopisu diakritického, např. označování kvantity vokálů pomocí čárky nebo měkkosti pomocí háčku

(<ž>, <č>, <ḍ>, <ř> apod.), tak také prvky pravopisu spřežkového, např. /š/ se označovalo jako <ff>. Kromě toho se vyznačoval těmito grafémy: /ou/ se psalo jako <au>, /j/ se označovalo jako <g>, zřídka <y> nebo <i>, /v/ jako <w>, náslovné /u-/ jako <v->, po <c>, <z>, <s> se psalo vždy tvrdé <y> / <ý>, dlouhé /í/ se označovalo nejprve pomocí digrafů <ie>, pak <ij> a nakonec pomocí unigrafu <j>, v tištěných památkách vysokého stylu se obvykle rozlišovalo <l> – <ł>. Foném /g/ byl v textech vysokého stylu značen pomocí diakritiky, tj. <ğ>, v textech středního a nižšího stylu byl zpravidla neodlišen od <g> značícího /j/.

Jeho charakteristika v *Novém encyklopedickém slovníku*

<https://www.czechency.org/slovník/BRATRSK%C3%9D%20PRAVOPIS>

1.5 Moderní pravopis

Ustálil se v průběhu českého národního obrození, kdy byl tzv. bratrský pravopis podroben celé řadě reforem, popř. úprav, na jejichž základě se vyvinul **pravopis moderní spisovné češtiny**. Změnami pravopisného úzu se také rychle ztrácela grafická kontinuita se staršími památkami. To je také jeden z hlavních důvodů, proč se starší české texty zpravidla netransliterují, nýbrž transkribují – starší pravopisné systémy češtiny jsou pro současného kultivovaného uživatele češtiny matoucí, či nesrozumitelné (o transkripci a transliteraci viz níže).

Zásadní reformy:

- **analogická**, pochází od J. Dobrovského, který navrhl psát po <s>, <z> tvrdé <y> nebo měkké <i> podle analogie: tzn. <kosi> jako *páni*, <kosy> jako *pány*; po <c> navrhl psát měkké <i> vždy (právě podle přijetí nebo odmítnutí této reformy se čeští obrozenci rozdělili na ypsilonisty a jotisty);
- na začátku 40. let 19. stol. byla provedena tzv. **oprava pravopisu skladná** (autorem byl V. Hanka, nakonec se prosadila zásluhou P. J. Šafaříka), která spočívala v tom, že pro označení /j/ se místo starého <g>, <y> začalo užívat grafému <j>, pro /g/ písmene <g> místo <ğ>, pro označení měkkého dlouhého /í/ <í> s čárkou místo <j>;
- poslední úpravou českého pravopisu (prosazovanou V. Hankou a J. Frantou Šumavským), proběhnuvší v letech 1849–1850, bylo nahrazení <w> jednoduchým <v> pro označení /v/ a tradiční grafické podoby diftongu <au> výslovnosti bližší formou <ou>;
- v období pravopisných úprav bylo také postupně nahrazeno novogotické písmo latinkou.

Ačkoli v zásadních rysech se český pravopis, tak jak ho známe, ustálil v průběhu 1. poloviny 19. století, v některých oblastech se i dále objevovaly rozdíly, popř. rozkolísanost: označování samohláskové kvantity, psaní slov cizího původu, hranice slov, malá a velká písmena apod. – řada těchto jevů je dodnes předmětem diskuze (/ diskuse).

1.6 Interpunkce

V počátečních obdobích se interpunkčních (členících) znamének vůbec neužívalo.

Teprve ve 14. století se objevují první interpunkční znaménka: obvykle se používalo jen jedno (např. šikmá rovná čárka zvaná virgula nebo tečka uprostřed řádku). Takové interpunkční znaménko signalizovalo pauzu při hlasitém přednesu.

Interpunkční systém češtiny se rozvíjel teprve v průběhu 16. století, a to pod přímým vlivem latiny: v tomto období se rozšířil repertoár znamének a zpřesnila se pravidla jejich kladení. Interpunkce byla třístupňová a řídila se rytmicko-eufonickými pravidly. Odpovídala tak zvukovému členění složitého humanistického souvětí – periody. Nejmenší úseky, které odpovídaly promluvovým taktům byly oddělovány commou <, > nebo virguli </>, rozsáhlejší větné či souvětí celky naopak dvojtečkou (od období barokního také středníkem). Významově, syntakticky a intonačně samostatné celky byly ukončeny tečkou (popř. vykřičníkem či otazníkem).

Konstanc, J. *Lima linguae bohemicae*. Praha 1667.

SAmý Tytul a prwnj flowjčko této Knjžky to nawrhuge/ že tu neminjm včiti řeči Czeské ty/ genžto gj prw nakrátce nevměgj; alebrž ponaprawiti těch kteřj yce došti čerftwě česky mluwjce o něgaká Prawidla gegj zawazugj; neb ařpoň nětco ořřegj/ než se obecně děge/ mluwiti magj. Gako na Bruře a Pilnjku toliko ta železa braufýme/ která magjce formu nože neb pjly/ negfau gakby náleželo hladká a ostrá; nýbrž tupá a zubatá: odkudž netak řezagj/ gako řřktraj a řřjřkowé drtiny dělagj.

Rytmicko-eufonický interpunkční princip byl nahrazen novočeským logicko-syntaktickým v průběhu 1. poloviny 19. století.

2. METODY PŘEPISU STARŠÍCH ČESKÝCH TEXTŮ

2.1 Transliterace

Přepis psaného textu uchovávající stejný typ fonologického písma. Obvykle platí zásada převodu znak za znak. Tento přepis umožňuje jednoznačně identifikovat původní tvar.

Zpravidla se uvádí, že podstatou transliterace je to, že umožňuje zpětný převod (z přepsaného do výchozího). Tato definice je iluzorní – nikdy se nepovede převod typu kopie, tj. nikdy není možné nastolit situaci absolutní kopie výchozího textu a výsledného textu transliterace (není možné zaručit naprostou identitu písma, použitých barev, písmových sad, zkratek, rozložení textu na stránce, grafických prostředků členění textu atd.).

V Porákově *Chrestomatii*, s jejímiž texty v semináři pracujeme, se používá transliterace normalizovaná, která má sloužit pro školské účely (analýza konkrétních staročeských textů v předmětech věnovaných vývoji češtiny). Proto je v takto prezentovaných textech pro lepší pochopení textu doplněna novočeská interpunkce, jsou emendována chybějící místa (v [hranatých závorkách]), jsou rozepisovány zkratky (ve <špičatých závorkách>) a text je členěn do samostatných veršů (v případě poezie) nebo odstavců (v případě prózy).

Různé podoby transliterace si můžeme ilustrovat na příkladu staročeské písně *Hospodine, pomiluj ny*. V levém sloupci je transliterace respektující výchozí podobu, zatímco v pravém sloupci je transliterace z Porákovy *Chrestomatie*, která výchozí text normalizuje:

Hospodine, pomiluj ny – podle Mareše z konce 10. století

Tzn. *Milíčovský sborník*

Transliterace bez úprav

*hospodynepomylyuny/ yezucry
ste pomylyuny/ty spase wffeho
myra/spafyzny/yvlyffyz hospodyne
hlafy naffye day nam wffyem hospo
dyne zyzzn amyr wzemy/~~krleff~~~~krleff~~*

Transliterace podle Poráka (Chrestomatie, s. 33)

*Hospodyne, pomyly ny!
Yezucryste pomyly ny!
Ty spase wffeho myra,
spafyz ny y vlyffyz,
hospodyne, hlafy naffye!
Day nam wffyem, hospodyne,
zyzzn a myr w zemy!
Krleff! Krleff! Krleff!*

2.2 Transkripce

Přepis textu z jednoho typu fonologického písma do jiného typu fonologického písma. V našem případě převod historického textu zapsaného některým ze starších pravopisných systémů podle **pravidel novočeského pravopisu** (do jeho předpokládané zvukové podoby).

Tato metoda se užívá v drtivé většině moderních edic starších českých textů (na rozdíl od němčiny, kde se naopak zpravidla užívá transliterace).

Transkripce je do velké míry podobná metodě rekonstrukce – na základě našich znalostí o vývoji češtiny interpretujeme staročeské texty a pak je přepisujeme. K tomu využíváme zejména:

- staročeská lexikografická díla dostupná na webu *Vokabulář webový*

<https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>

- historické mluvnice češtiny, např.:

<https://digilib.phil.muni.cz/data/handle/11222.digilib/131101/monography.pdf>
<https://digilib.phil.muni.cz/data/handle/11222.digilib/130625/monography.pdf>

Transkripce staročeské verze písně *Hospodine, pomiluj ny*

Hospodine, pomiluj ny!
Jezukriste, pomiluj ny!
Ty Spase² všeho mira,
spasiž ny i uslyšiž,
Hospodine³, hlasy naše!
Daj nám všem, Hospodine⁴,
žizn a mír v zemi!
Krleš! Krleš! Krleš!

Při transkripci starších českých textů je nutné mít na paměti několik aspektů.

2.2.1 Grafémy⁵

Při tomto převodu se zpravidla přepisuje pomocí grafémů moderního českého pravopisu. V některých případech se však používá grafémů, kterými novočeský pravopis nedisponuje:

- palatalizované konsonanty: sykavky <s'>, <z'>, <c'> viz 'u ,vidím', stolic 'u ,stolici', labiály <m'> prolom 'u ,prolomím', <b'> chlub 'u ,chlubím', <p'> lep 'u ,lepím', měkké <l'>: l'ud ,lid',
- dlouhé „jat“ se přepisuje pomocí digrafu *ie*: viera ,víra', prosie ,prosí',
- diftong /uo/ pomocí digrafu <uo>: duom ,dům',
- rozsah a podoba slabikotvorných likvid se do konce 14. stol. od současné češtiny odlišovala
 - vedle likvidy se může vyskytovat tzv. „průvodní“ vokál – ten transkribujeme podle originálního znění jako *i* nebo *e*: <kyrmye> kirmě ,pokrm', <flyzy> slizy ,slzy', <wicher> vicher ,vichr',
 - v některých případech je na rozdíl od nové češtiny v češtině staré slabikotvorné *r*, *l* – to je nutno ponechat: <czrftw> črstv ,čerstvý', <czrny> černý ,černý'.

V případě některých grafémů může být staročeský text matoucí, a proto je nutné výchozí text přepisovat na základě interpretace:

² Též *spase*.

³ Též *hospodine*.

⁴ Též *hospodine*.

⁵ Jejich úplný přehled viz v *Malém staročeském slovníku* (s. 699–704).

- grafémy označující některé fonémy jsou neustálené, např.:
 - grafém <c> může označovat /c/, /k/, /č/,
 - digrafický grafém <cz> může označovat /c/ i /č/,
 - zvláště zrádné jsou sykavkové grafémy <s>, <f>, <ff>, <z>, <zz>, které jsou mnohoznačné (mohou značit /s/ /š/, /z/, /ž/),
- dvojí *y – i / ý – í* přepisujeme podle novočeského stavu (bez ohledu na originální distribuci),
- staročeské bilabiální /w/ přepisujeme jako <v>, i když může být ve staročeských textech zapsáno jako <w>, <u>, <uu> nebo <v>,
- staročeské /u/, /ú/ přepisujeme jako <u>, <ú>, i když může být ve staročeských textech zapsáno jako <v>, <u>, nebo <w>,
- původně bilabiální /w/ se v pozici před labiálami měnilo disimilací na /u/, např. *w Prahu* > *u Prahu* (doslovně ‚v Prahu‘, volně ‚do Prahy‘),
- pro foném /j/ se užívá celá řada grafémů: <i>, <y>, <g>,
- spojení <yu> po měkkých konsonantech přepisujeme jako *u*, v některých případech s označenou měkkostí předchozí souhlásky, např. <muzyu> přepisujeme *mužu* ‚muži‘, <zemyu> přepisujeme *zem’u* ‚zemi‘, <lyudem> přepisujeme *ludem* ‚lidem‘.

2.2.2 Kvantita

Doplňuje se podle novočeského stavu, např. <lakaty> *lákati*.

V případě staročeského dlouhého /ú/, /ó/ a /ě/, u kterých délku rekonstruujeme, si pomáháme novočeským stavem:

- <boh> přepisujeme jako *bóh* (jelikož se v nč. zde vyskytuje dlouhé <ú> /ú/, které vzniklo na základě změny *ó* > *uo* > *ú* <ú>, je zřejmé, že se v tomto slově vyskytovalo dlouhé /ó/),
- <toho> přepisujeme jako *toho* (jelikož se v nč. zde vyskytuje krátké /o/, je zřejmé, že se v tomto slově dlouhé /ó/ nevykytovalo);
- <wyera> přepisujeme jako *viera* (jelikož se v nč. v tomto slově vyskytuje dlouhé /í/, které vzniklo na základě změny *ě* > *ie* > *í*, je tedy zřejmé, že se v tomto slově vyskytovalo dlouhé /ě/, které přepisujeme jako <ie>),

- <wyerzyty> přepisujeme jako *věřiti* (jelikož se v nč. v tomto slově vyskytuje skupina /je/, obsahující krátké /e/, které vzniklo na základě změny *ě* > *je*, je zřejmé, že se v tomto slově vyskytovalo krátké /ě/, které přepisujeme jako <ě>),
- <dluhy> přepisujeme jako *dluhý* (jelikož se v nč. v tomto slově vyskytuje diftong /ou/, který vznikl na základě změny *ú* > *ou*, je zřejmé, že se v tomto slově vyskytovalo dlouhé /ú/, které přepisujeme jako <ú>).

2.2.3 Interpunkce

Doplňujeme podle novočeského stavu.

2.2.4 Majuskule

Velká písmena přepisujeme podle novočeského úzu. U slov náboženské úcty lze v souladu s novočeskými pravidly použít velké písmeno.

2.2.5 Chyby

Při převodu textu se uchovávají autentické jevy a odstraňují se chyby.

Většina textů, se kterými pracujeme, jsou mladší opisy (mnohdy opisy opisů nebo opisy opisů atd.) původního znění (autografu nebo protografu).

Proto se v analyzovaných textech mohou vyskytnout chyby. Chyby mají několikerou povahu:

- jsou výsledkem přehlédnutí nebo omylu – jde o prosté chyby, svou podstatou podobné „překlepu“ – ty je nutno opravit,
- jsou výsledkem nepochopení, a tudíž zkomolení výchozího znění – jde o záměrné úpravy (recenze) výchozího znění, které jsou způsobeny jazykovou změnou a zpravidla vedou ke dvěma efektům:
 - nerozumí-li písař (opisovač) výchozímu textu, snaží se ho přizpůsobit své vlastní jazykové kompetenci, a tak text buď modernizuje anebo reinterpretuje původní význam; tím se dopouští tzv. *lidové nebo bakalářské etymologie*,

V současném jazyce si projevy působení lidové etymologie můžeme představit jako nesprávnou výslovnost lexému *panický* jako [paňický] ve spojení *panický strach*, která vychází z mylné interpretace tvoření tohoto adjektiva od substantiva *panic*.

- písař se snaží dodržet archaický charakter opisovaného textu, ale protože starší stav není součástí jeho kompetence, dopouští se chyb – takové nesprávné projekci prestižního (zde archaického) kódu se říká *hyperkorektnost*.⁶

⁶ *Slovník spisovného jazyka českého* vysvětluje lexém *hyperkorektnost* takto: „tvar vytvořený z přehnané snahy o jazykovou správnost a jen domněle správný“.

V nové češtině lze hyperkorektní formy demonstrovat na instrumentálu *dvěmi* (namísto spisovného *dvěma*), které je motivováno faktem, že v běžně mluvených nespisovných útvarech češtiny má plurálová koncovka až na výjimky podobu *-ma*, zatímco ve spisovné češtině bývá v této pozici *-mi*.

Projevy hyperkorektnosti při transkripci odstraňujeme. Typickým projevem hyperkorektnosti je nesprávný zápis *jať*:

- grafém označující *jať* může být užit pro zápis /i/, které z *jať* nevzniklo:

<z cyzych **zemie**> → z *cizích zemí*

- grafém označující *jať* může být užit pro zápis /e/, které z *jať* nevzniklo:

<bie**lie**> → *bieše*